

नेपालमा सामुदायिक वनको विगत तथा भविष्य एक दृष्टिकोण

■ डा. डन गिलमोर

परिचय

वि.सं.२०३४ मा राष्ट्रिय वन योजनाले सार्वजनिक सरकारी जग्गालाई पञ्चायती वनको रूपमा परिवर्तित गर्न प्रोत्साहित गर्न महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिएको बेलादेखि हालसम्म नेपालको सामुदायिक वन (सा.व.) मा महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू भएका छन्। सा.व. कार्यक्रमलाई वैधता प्रदान गर्नको लागि पहिलोपटक नियम कानूनहरू बनाइए। यस लेखमा त्यस बेलादेखि हालसम्म भएका प्रमुख परिवर्तनहरूको सिंहावलोकन गरिएको छ र यसबाट भविष्यमा सा.व. कुन दिशातर्फ जानसक्छ भन्ने कुराको पूर्वानुमान समेत गरिएको छ।

वि.सं.२०३५ देखि २०४८ सम्म

सा.व.को पहिलो नीतिगत ढाँचा (पञ्चायती वन र पञ्चायत संरक्षित वन नियमावली २०३५) अनुसार समुदायका मानिसहरूको सहयोगमा वृक्षारोपण गरी संरक्षित गरिएको वनलाई पञ्चायती वन भनिन्थ्यो। पञ्चायत संरक्षित वन भन्नाले समुदायको संरक्षण प्रयासबाट सुधार गर्न दिइएका वा दिन सकिने हैसियत बिग्रेका प्राकृतिक वनहरू भन्ने बुझिन्थ्यो। यस्ता वनबाट प्राप्त हुने आमदानी समुदाय तथा सरकारको बीचमा बाँडिन्थ्यो। शुरूका वर्षहरूमा त्यस्ता वनबाट थोरै मात्र आमदानी हुने भएकोले वि.सं.२०४५ मा बनेको वन विकास गुरुयोजनामा आमदानी बाँड्नु पर्ने व्यवस्था खारेज गरियो। उक्त गुरुयोजनामा सा.व.बाट आएको सबै आमदानी स्थानीय समुदायमा जानुपर्ने कुरा उल्लेख गरियो।

सा.व. कार्यक्रम अगाडि बढ्ने क्रममा नयाँ खालका (दोस्रो पुस्ताका) सवालहरू देखापर्न थालेका छन्। त्यस्ता सवालहरूमा आयआर्जन, न्यायोचितता, वनको सक्रिय व्यवस्थापन (सही किसिमको वन व्यवस्थापन प्रणालीको विकास), वन पैदावारको व्यापारीकरण (खासगरी तराई तथा उच्च पहाडी भागमा) तथा हालको सा.व.का नमुनाहरू विस्तारित गर्ने जस्ता सवालहरू प्रमुख रूपमा रहेका छन्।

शुरू शुरूका वर्षहरूमा सरकारले द्विपक्षीय दातृसंस्थाहरू तथा विश्व बैङ्कको सहयोगमा पञ्चायती वनको स्थापना गर्ने र त्यस्ता वनहरू स्थानीय पञ्चायतहरूलाई हस्तान्तरण गर्ने कुरामा जोड दियो। यसरी जोड दिनुको मुख्य कारण ठूलो क्षेत्रमा नयाँ वनको सृजना गर्नु रहेको थियो। त्यसबखत नेपालमा जनताको अज्ञानता तथा अदूरदर्शिताका कारणले वनको विनाश भएको भन्ने कुरा व्यापक रूपमा मान्ने गरिन्थ्यो। अत्यधिक रूपमा वनको विनाश भएका जिल्लाहरूमा स्थानीय वन्य स्रोतमाथि आफ्नो पहुँच बढ्ने आशाले गर्दा स्थानीय मानिसहरू नयाँ वनको सिर्जना गर्न धेरै उत्सुक भएका थिए। त्यसोहुँदा यसरी नयाँ वन स्रोतको सिर्जना गर्ने काम केही जिल्लाहरूमा प्रभावकारी पनि भयो। उदाहरणको लागि वि.सं.२०४० को दशकको मध्यसम्ममा सिन्धुपाल्चोक तथा काभ्रे जिल्लामा २०,००० हेक्टर जति क्षेत्रफलमा वन सफलता पूर्वक स्थापित भयो तै पनि यिनै जिल्लाहरूमा वन्यस्रोतको अभाव नभएका ठाउँहरूमा भने वृक्षारोपण तथा त्यसको संरक्षण गर्ने जस्ता कुरामा मानिसहरूको चासो कम नै रह्यो। फलस्वरूप त्यस्ता ठाउँहरूमा वृक्षारोपणबाट पञ्चायत संरक्षित वनको स्थापना गर्ने कुरा त्यति सफल भएन।

वि.सं.२०४० को दशकमा पञ्चायती वन तथा पञ्चायत संरक्षित वनका नियमहरू सा.व.का क्रियाकलापहरू माथि नियन्त्रण राख्ने खालका भएका हुनाले स्थलगत रूपमा सञ्चालन गरिएका वास्तविक प्रयत्नहरू सा.व.का नमुनाहरू विकसित गर्ने र ती नमुनाहरूको परीक्षण गर्ने कुरामा केन्द्रित भए । वन व्यवस्थापनका परम्परागत पद्धतिहरू धेरै छुन् भन्ने कुराले मान्यता पाएर त्यस्ता कुराहरू प्रकाशमा आइसकेपछि भने मध्यपहाडी क्षेत्रको वन व्यवस्थापनमा ठूलो परिवर्तन आयो ।^१ यसले सा.व.माथिको उत्तरदायित्व एवं अधिकार पञ्चायत प्रशासन तथा राजनैतिक निकायबाट स्थानीय उपभोक्ता (वन उपभोक्ता समूह) हरूमा सार्ने कुरालाई निकै ठूलो टेवा पुऱ्यायो । धेरै ठाउँहरूमा यस्ता समूहहरूले योजना बनाउने र वन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गराउने जस्ता संस्थागत प्रणालीहरू पहिले देखिनै अपनाउँदै आएका थिए । यी समूहहरूमा आ-आफ्ना स्थानीय वनहरू आ-आफ्नो फाइदाका लागि दिगो रूपमा व्यवस्थापन हुनुपर्छ भन्ने चाहना र चासो पनि थियो ।

वि.सं.२०४० तिर विकसित भएका वन व्यवस्थापनका नमुनामा वनका वास्तविक उपभोक्ता र सम्बन्धित वनहरूको पहिचान गर्नु र त्यस्ता समूहहरूलाई अझ प्रभावकारी रूपले काम गर्न वैधता दिइनुपर्छ भन्ने कुरालाई जोड दिइयो । त्यतिबेलाको प्रक्रियामा सरकारको भूमिका भने सहजकर्ता तथा सहयोगी भएको देखिएको थियो । यसैले वि.सं.२०४६ मा सा.व. कार्यक्रम निर्देशिकाको पहिलो मस्यौदा तयार पार्दा वन कर्मचारीहरूलाई सा.व. कार्यक्रम लागू गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्षम बनाउने उद्देश्य राखिएको थियो । यसको लागि त्यस अवधिमा निकै ठूलो मात्रामा स्रोतको लगानी गरिएको भए तापनि वि.सं.२०४८ सम्ममा नेपालको मध्यपहाडी भागमा थोरै मात्र वन उपभोक्ता समूहहरू औपचारिक रूपमा स्थापित भए । त्यसो भएतापनि यति बेला सा.व. कार्यक्रमको लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक एवं सामाजिक पक्षमा कुराहरू व्यापक रूपमा परीक्षण गर्ने तथा अभिलेख राख्ने कामहरू भए । जसले गर्दा नेपालको मध्यपहाडी भागमा सा.व.लाई जोड दिएर वन विकास गुरुयोजना (नीति) बनाउने सहज वातावरण तयार भयो जसले सा.व. कार्यक्रमलाई व्यापकता दिन सहयोग पुऱ्यायो ।

वि.सं.२०४९ देखि २०६० सम्म

वि.सं.२०४९ मा नयाँ वन ऐन ल्याइयो । यसले नीतिलाई कानूनी ढाँचामा राखी वैधता प्रदान गर्‍यो । वि.सं.२०४६ को जन आन्दोलन र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको ढोका खुले पछि गैर सरकारी संस्थाहरू स्थापना हुन थाल्यो । यसबाट देशमा पहिलोपटक नागरिक समाज एउटा दह्रो शक्तिको रूपमा अगाडि आउन सक्यो । सा.व. कार्यक्रममा “सरकार तथा वन उपभोक्ता समूह” भन्ने साँघुरो घेराबाट विस्तारित भई यस कार्यक्रमका साभेदारहरूको अभिवृद्धि हुनथाल्यो । यसको फलस्वरूप गैरसरकारी संस्थाहरूले वन उपभोक्ताको अधिकार स्थापनाको लागि नीतिगत पक्षमा वकालत गर्ने र उनीहरूलाई सेवा पुऱ्याउने जस्ता बृहत्तर भूमिका निर्वाह गर्न थाले । वि.सं.२०४० को दशकमा विकसित भएका वन व्यवस्थापनका नमुना कार्यान्वयन गर्ने तथा त्यस्ता नमुनाहरूलाई मध्यपहाडी भागमा विस्तारित गर्ने कुरामा जोड दिन थालियो ।

त्यतिबेला प्राप्त भएको सफलताको कारणले हाल नेपालमा अन्दाजी १२,५६० वन उपभोक्ता समूहहरू दर्ता भए र नौ लाख सन्तानब्बे हजार सतत्तर हेक्टर वन क्षेत्र ती समूहहरूलाई हस्तान्तरण पनि भइसकेको छ । तर हाल आएर सा.व. कार्यक्रम अगाडि बढ्नेक्रममा नयाँ खालका (दोस्रो पुस्ताका) सवालहरू देखापर्न थालेका छन् । त्यस्ता सवालहरूमा आय आर्जन, न्यायोचितता, वनको सक्रिय व्यवस्थापन (सही किसिमको वन व्यवस्थापन प्रणालीको विकास), वन पैदावारको

व्यापारीकरण (खासगरी तराई तथा उच्च पहाडी भागमा) तथा हालको सा.व.का नमुनाहरू विस्तारितगर्ने जस्ता सवालहरू प्रमुख रूपमा रहेका छन् । सा.व.लाई हेर्ने तथा लागू गर्ने दृष्टिकोणमा अझै सुधार ल्याउँदै जानको लागि माथि उल्लेखित सवालहरूमा कामहरू भइरहेको भए पनि सा.व. कार्यक्रम लागू गर्ने काम हतार हतारमा गरिएको हुनाले यसमा गुणस्तर भन्दा मात्रा (संख्या) लाई वढी जोड दिइदै छ । फलस्वरूप सा.व. कार्यक्रम लागू गर्ने प्रक्रियामा प्रारम्भिक अवस्थामा जोड दिइ आएका सवालहरू जुन दिगोपनाको लागि आवश्यक पर्दछन् जस्तै न्यायोचितता आदि भने ओभरलमा परेका छन् । यस बाहेक कर्मचारीहरूको दिमागमा सा.व. कार्यक्रम कसरी लागू गर्नु पर्छ भन्ने कुरा हामीलाई पो थाहा छ र यसमा सिक्नु पर्ने कुरा नै के छ र भन्ने जस्तो सोच पसेजस्तो देखिन्छ । यस्ता सोचाइ नयाँ खोज तथा जिज्ञासाहरूको लागि खतरनाक हुनसक्छन् ।

अब आउने दिनहरू

वि.सं.२०५० को दशकको उत्तरार्धमा सा.व. प्रक्रियामा माथि उल्लेखित दोस्रो पुस्ताका सवालहरू बाहेक अरू नयाँ खालका चुनौतीहरू पनि देखापर्न थाले । बढ्दो राजनैतिक अस्थिरताको कारणले सरकार आफैँको वैधता नै चुनौतीपूर्ण रह्यो । खासगरेर मध्यपहाडी क्षेत्रमा सरकारी कर्मचारीहरू स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोक्ता समूहमा पुगेर काम गर्न सक्ने कुरा सीमित भएको र कुनै-कुनै जिल्लामा त यो कुरा विलकुलै असंभव पनि भयो । वन उपभोक्ता समूहका सदस्य तथा जिल्ला वन कार्यालयका कर्मचारीको साभेदारीमा सञ्चालन हुने कार्यक्रममा यसले के अर्थ राख्छ ? श्री ५ को सरकारका रेञ्जरहरूले वन कार्ययोजनामा सुधार तथा त्यसको नवीकरण स्वतन्त्र रूपमा गर्न सकेनन् भने वनका उपभोक्ताहरू यसका वैधानिक व्यवस्थापक तथा उपभोक्ता हुने कुरालाई विखण्डित गर्दछ ।

संभवतः राजनैतिक स्थिरता भएको समयमा विकसित गरिएका वन व्यवस्थापनका नमुनाहरूको एक पटक फेरि लेखाजोखा गर्नुपर्ने समय आएको छ । यतिबेला सरकारको क्रियाशीलता घटेर गएको अवस्थामा सा.व.बाट समुदायलाई फाइदा पुऱ्याउने कुरामा निरन्तरता दिन सकिने उपायहरू पत्ता लगाउँदै जानु पर्ने आवश्यकता भएको छ । यस्तो अवस्थामा दीर्घकालीन रूपमा नभए पनि केही समयसम्मको लागि नागरिक समाजले के-कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ त ? त्यसैले वदलिएको यस परिवेशमा सा.व. कार्यक्रम लागू गर्न नागरिक समाजले लागू गरेको प्रक्रियालाई स्वीकृति दिने गरी सरकारको भूमिकालाई परिभाषित गर्न सकिन्छ कि सकिदैन ? यी र यस्तै प्रश्नहरूको जवाफ त्यतिबेला मात्र दिन सकिन्छ, जतिबेला नेपालमा वन र जनताको बीचको सम्बन्धको बारेमा साँच्चै नै वास्ता गर्नेहरूको बीचको छलफललाई सशक्त बनाउन सकिन्छ ।

(लेखक स्वतन्त्र परामर्शदाता हुनुहुन्छ ।)